

Gondolatok egy könyvfejezetről

Varga Péter András: *A peregrinus Alexander Bernát és a filozófiatörténet.*
In *Uő: Mi a filozófiatörténet?* Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 79–90.

Amióta a modern könyvnyomtatás létezik és könyvrecenziókat publikálnak, jobbára a mű egészéről szoktak ismertetőt írni, nemcsak valamelyik fejezetéről. Ha belegondolunk ennek az okába, talán azzal magyarázható, hogy ha összességében vizsgálunk egy sok száz oldalas munkát, arról könnyebb általános ítéletet alkotni, miként egyszerűbb valamely erősségét vagy gyengeségét is kiemelni, mintha csak egy rövid szakaszáról kell érdemi megállapításokat tenni. Utóbbi szerényebb és nem olyan hálás feladat, ugyanakkor őszintébb a szerzővel és az olvasóval szemben egyaránt. Elárulom miért: Varga Péter András *Mi a filozófiatörténet?* című könyvének Husserlról, Zimmermannról, Dilthey-ről és másokról írt fejezeteiről úgyis sokan fognak még értekezni-vitatkozni az elkövetkező években, miként a jövőben a kortárs filozófiatörténet-írás helyzetéről indított diskurzusa szintén többek tollát vezeti majd. Viszont található itt egy rövid, önálló fejezet, amely szintén megérdemli az elismerő szavakat, azonban a „nagy recenziók” valószínűleg néhány mondattal tovább lépnek majd fölötte, miközben a szerzője szerint sem kevésbé fontos az előbbieknél. Tulajdonképpen ez foglalja történeti keretbe a további fejezeteket. Mégis, a *Mi a filozófiatörténet?* felépítése lehetővé teszi, hogy úgy lehessen szólni erről a többé-kevésbé autonóm részről is, hogy közben nem kell oldalak százain belül ide-oda információkért irányítani az olvasót. Varga Péter András könyvének második fejezte ez, amelynek címe: *Történeti nyitány: A peregrinus Alexander Bernát és a filozófiatörténet.*

Varga tehát Alexander ifjúkorához nyúl vissza, egész pontosan az 1871–1878 közötti időszakhoz. Ez persze nem véletlen, hiszen Alexander Bernát peregrinációjával és fiatalkori filozófiájával foglalkozni nemcsak nem újkeletű, hanem a tudós 1927-ben bekövetkezett halála óta – a Filozófiai Írók Tára kutatása mellett – egyaránt népszerű dolog, aminek egész egyszerűen történelmi okai vannak. Arról van szó, hogy a dualizmus

magyar gondolkodói között is példa nélküli módon a filozófus gondolkodására vonatkozóan a legkönnyebben itt áll rendelkezésre a legnagyobb mennyiségű forrás.

Alexander 1870–1878 között keletkezett, két tucatnál is több tanulmánya, tudományos cikke és publicisztikája¹ mellett a legfontosabb kordokumentum az úgynevezett *Bánóczi-émlékkönyv*.² 1919 nyarán a politikai viszonyokhoz mérten Alexander Bernát nagy ünnepséget szervezett barátja, Bánóczi József hetvenedik születésnapjára. A rendezvényen maga is felszólalt, és hosszasan megemlékezett fiatalságukról, barátságukról, valamint tanulmányaikról, illetve katedrára kerülésükről. Előadása egészében megtalálható az emlékkönyvben. Néhány évvel később Szemere Samu és Blau Lajos felkutatták és közreadták mestereiknek, Alexander Bernátnak és Bánóczi Józsefnek az egyetemi éveik alatt Horváth Cyrillhez írott leveleit is.³ Mind a mai napig e három munka képezi a kutatás alapját, amely idővel kiegészült Alexander doktori disszertációjának levéltári hozzáférhetőségével, valamint legutóbb, fiatalkori naplójának felfedezésével.⁴ Alexander legendásan csúnya kézírását ismerve, utóbbi gigászi feladatként fölvállalt átírása szintén Varga Péter András kezdeményezése.⁵

Alexander peregrinációjával hosszabb-rövidebb formában először Szemere Samu mellett Sebestyén Károly és Kornis Gyula foglalkozott. Évtizedek múlva azután Gábor Éva, Hölvényi György, Percz László és újabban Zóka Péter érintették az időszakot. Az ösvény tehát nemcsak kitaposott, letisztított, hanem egyenesen kikövezett Varga számára. Ennek ellenére kutatásai és megállapításai nem szócséplések, hiszen még itt is könnyű új elágazásokat és kapcsolódási pontokat felfedezni, amit például a fiatal Alexander korai filozófiatörténet-írásának rekonstrukciójával e pillanatban ő vállal fel a legteljesebben.

- 1 Alexander korai írásai közül a *Reform* című napilapban megjelentekről egy korábbi tanulmányomban érintőlegesen már megemlékeztem; lásd: Turbucz Péter: Filozófusként élni, filozófusnak maradni: Alexander Bernát élete és gondolkozása az újabb kutatások tükrében. In Vonyó József – Csukovits Enikő – Gyarmati György (szerk.): *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, Budapest, 2017, 459–466.
- 2 *Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára*. 1919. július 4. Franklin nyomda, Budapest, 1919.
- 3 A bibliográfiai adatokat lásd lejjebb.
- 4 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, XIX-113 és Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt.), Ms 4110/26.
- 5 Barnabás Székér – Bettina Szabados – Péter András Varga: Die Wiener Einträge 1869–1870 aus dem Tagebuch des ungarischen Philosophen Bernhard Alexander. *Hungarian Philosophical Review / Magyar Filozófiai Szemle*, 2018 (62):4, 209–216.

A sokat ígérő fejezetben hatalmas munka, több évnyi kutatás eredménye fekszik. Akik ismerik a szerző korábbi munkásságát, tudják, hogy tekintetét soha nem kerülik el a – filozófiatörténetben mostohagyermekként kezelt – korabeli sajtóinformációk, de ugyanígy nem fél a levéltári források szisztematikus felkutatásától sem.⁶ És a fejezetben egyikből sincs hiány.

A *Pallas Nagy Lexikona* 1894-es 7. kötetének a *filozófia története* című, Alexander által írt szócikkéből⁷ kiindulva Varga azt vizsgálja, hogy szerzője a történelem általános filozófiai problémáján keresztül hogyan értelmezi gondolkodásában a filozófiatörténetet mint tudományt, és miként ismerteti a meghatározó korabeli problémákat, illetve a rájuk adott válaszkísérleteket. Szerinte Alexander 1894-es interpretációját alapvetően a külföldi egyetemjárása során tanultak mellett, az őt ért Hermann Lotze-i hatások, valamint 1877-ben megjelent *A filozófia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában* című habilitációs munkája⁸ befolyásolták. Nagyon fontos az a megállapítása is, hogy e művével ő tekinthető a filozófiatörténet-elmélet hazai megteremtőjének.

De valóban megfelel-e Alexander ennek a képnek? Úgy vélem, igen. 1894-es szócikke fő mondanivalóját, miszerint a „filozófia történeti fejlődése különbözik más tudományok fejlődésétől, de fejlődés ez is”⁹ – rendszeresen hangoztatta. Azt vallotta: a filozófiai fejlődés nem az egyszerű egymásra építkezésben áll, hanem a munkát akképpen kezdik mindig előlről, hogy az elmúlt korok gondolkodóinak műveit, mint terveket elvetik, ám az új terv készítésénél fölhasználják a tervezet munkájának fejlődését, miként az elődök által készre faragott téglákat is beépítik a majdani új építménybe. A filozófia története tehát nem összefüggéseiben, hanem „épületeköveiben” alkot értelmes egészet, amelyből az egyes filozófusok szelektíven válogatnak saját elméletük megalkotásakor. Évekkel később, *A philosophia története. Ó-kor* című egyetemi előadásában¹⁰ hosszabban, és még egyértelműbben fogalmazza meg ugyanezt. A több oldalas gondolatmenetet röviden és

6 Alexander Bernát peregrinációjából maga Varga Péter András is számos írást fejezett és dolgozott már föl. Ezek listáját lásd Péter András Varga: A Snapshot of Austrian Philosophy on the Eve of Franz Brentano's Arrival: The Young Bernhard Alexander in Vienna in 1868–1871. *Hungarian Philosophical Review / Magyar Filozófiai Szemle*, 2018 (62):4, 203.

7 *A Pallas Nagy Lexikona*. 7. köt. Fékbér–Greszt. Pallas, Budapest, 1894, 205–208.

8 Alexander Bernát: *A filozófia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, Budapest, 1877.

9 *A Pallas Nagy Lexikona*, 205.

10 *A philosophia története. Ó-kor*. Dr. Alexander Bernát ny. r. egyetemi tanár előadásai alapján kiadja Ernst Jenő bölcsészhallgató. Kun S., Budapest, [1906.]

vázlatosan összegezve,¹¹ Alexander a filozófiatörténet egyetemi létjogosultsága mellett érvelve kifejti, hogy a filozófiában ugyanúgy, mint a többi tudományokban, minden változik, mégis azért lehet és kell a filozófia történetéről beszélni, mert a *változások történetében* (értsd azon feltételek ismerete, melyek folytán a változás létrejön és az irány ismerete, amely felé halad) egy valami örök: az *igazság*. De más tudományokhoz hasonlóan a filozófiában sincsenek *abszolút igazságok*. Harminc, húsz, sőt tíz év is elég a tudomány egy igazságának módosításához, vagy akár teljes megtagadásához. A tudományoknak elsősorban azon részei változnak, amelyek *egyetemes összefoglaló természetűek*. Bár a tények – ha jól vannak megállapítva – mutatnak bizonyos állandóságot, de a tervrajz, mely szerint a tényeket összefoglaljuk, kombináljuk és a tudomány egységébe fűzzük, folyton változik; az elemek haladnak, fejlődnek, módosulnak, úgyhogy állandóság, mint sehol máshol a világban, úgy a tudományokban sincsen.

„A tudományok – mondja Alexander Bernát – hasonlítanak az emberi hajlékhoz, melyeket építünk, de szükséghez képest meg is változtatunk, kénytelenek vagyunk az előbbit lebontani. A köveket, téglákat felhasználhatjuk az új hajlék építésénél, de itt másképp fogjuk azokat [beépíteni], más terv szerint.”¹²

És miként más tudományok számára is fontos a változások ismerete (hiszen ez maga a fejlődés), úgy a filozófiában is elengedhetetlen, mert ennél a par excellence összefoglaló tudománynál eleve a változó elem van túlsúlyban. Mi több, par excellence változásoknak van alávetve, és par excellence fejlődik. A filozófia hisz az abszolút igazságban, talán idővel meg is közelíti majd azt, de el soha nem érheti. A filozófia története az igazságnak a bölcséleti rendszerekben való fokozatos megközelítését e rendszerek megismertetésével segíti.

Továbbhaladva, Friedrich Adolf Trendelenburg kapcsán Varga korrigálni igyekszik azt a tézist, hogy annak halála miatt nem tudott a fiatal diák közelebbi ismeretségbe kerülni a filozófiaprofesszorral.¹³ Ezután Alexander habilitációs értekezése alapján röviden összeveti Trendelenburg és az ifjú magántanár filozófiatörténetéről alkotott nézeteit. Életrajzi megállapításait némileg árnyalandozó, állításához hozzá kell fűzni, hogy a helyzethez mérten az ifjú igenis az egyetemi tanár közelébe került. A *Reform* című napilapban közzétett visszaemlékezéséből¹⁴ kiderül, hogy Alexander nagyon jól ismerte a német mester munkásságát, miként azt is elárulja

11 Uo. 3–9.

12 Uo. 7.

13 Vö. Zóka Péter: Robert Zimmermann élete, munkássága és Alexander Bernáttal való kapcsolata. *Századvég*, 2012 (17):3, 55.

14 Alexander Bernát: Két bölcsész. *Reform*, 1872/172. június 25., 1–2.

olvasóinak, hogy az egyetemi órák mellett a Trendelenburg lakásán tartott szűkebb körben rendezett 16 fős baráti összejöveteleknek (teázással egybekötött szemináriumoknak) egyaránt aktív látogatója volt. Elmeséli még, hogy mennyire lesújtotta a professzor állapota. „Mídön múlt télen láttam s hallgattam Berlinben, az enyészet, a fölbomlás kétségtelen jelei mutatkoztak magas, de megtört alakján.”¹⁵ Továbbá jelzi azt is, hogy Trendelenburg számára a filozófiában csak Arisztotelész létezett. Ekképp nem meglepő, ha 1877-es filozófiai szembehelyezkedése Trendelenburggal tudatos döntés eredménye volt, hiszen – saját maga bevallása szerint is¹⁶ – inkább a professzor személye, mintsem filozófiája gyakorolt rá befolyást. Felvetődhet a kérdés, hogy a *Bánóczi-émlékkönyv*ben miért nem emlékezett meg erről bővebben? Valószínűleg a barátja iránt érzett tapintatból zárta le oly röviden a kérdést. Az ünnepi visszaemlékezésben elhangzottak szerint¹⁷ Trendelenburg (Alexanderrel ellentétben) sem személyével, sem gondolkodásával nem gyakorolt rokonszenvet Bánóczira. Ezt megerősíti Bánóczi Horváth Cyrillnek írt egyik levele is. Abban az ifjú ugyan említést tesz két, a tanár lakásán tartott óráról, de rögvest hozzászerzi, hogy azok „inkább philologusoknak, mint bölcsészethallgatóknak valók”.¹⁸

A folytatásban részletesen Rudolf Hermann Lotze Alexanderre gyakorolt filozófiai hatását mutatja ki Varga, a már említett 1877-es habilitációs értekezés alapján.

Végezetül kijelenthető, hogy a hagyományos értelemben vett kritikát ebben a fejezetben nagyítóval kell keresni. Én mindössze egy esztétikai és egy tartalmi észrevétellel szeretnék élni. A fejezetben a lábjegyzetek terjedelme a főszöveghez képest jóval hosszabbra sikerült a kelleténél. A kiegészítő megjegyzéseket történetvezetési szálként könnyen be lehetett volna építeni a főszövegbe, s így a lábjegyzetekben csak a forrásmegjelölések maradnak, amelyek száma önmagában is bőséges. Ilyenformán viszont ezzel a fejezettel Varga Péter András kizárólag a szűkebb szakmának kedveskedik, mintsem a szélesebb olvasóközönségnek.

Alexander egyetemi pályafutását illetően, a fennmaradt források alapján valóban sejthető, hogy kortársai közül többek számára nyilvánvalónak tűnt az ügy háttere, mindazonáltal maga a filozófus nyilvánosan soha nem jelentette ki, hogy egyetemi előmenetelének sorozatos megakadályozásában az ellene megnyilvánuló antiszemitizmus lenne okolható,

15 Uo. 1.

16 Dr. Szemere Samu (közread.): Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1928 (45): 9–10, 361.

17 *Bánóczi-émlékkönyv*, 15. vö. Dr. Blau Lajos (közread.): Bánóczi József ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1928 (45): 3–4, 126–127.

18 *Bánóczi József ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*, 130.

vagy akár az volna a lehetséges okok egyike. Varga Péter András azon állítása, miszerint Alexander Bernát pályája a nehézkes karrierindulás alakzatát mutatja, amit ő és kortársai is az antiszemitizmusnak tudtak be, ebben a formában inkább részigazság, mert a három egyetemi kinevezésért vívott küzdelemben más befolyásoló tényezők ugyanígy szerephez jutottak. A jegyzetekben mindazonáltal helyesen érez rá Varga, hogy az antiszemitizmus mellett más is közrejátszhatott Alexander szakmai előmenetele késleltetésében. Ő az oktatói habitust és az itthon szokatlan tudományos mélységű munkásságot emeli ki, ám tudnunk kell, hogy nem pusztán szakmai okok léteztek. Esetenként egész triviális dolgok is közreműködtek, úgymint az irigység, karrierizmus, népszerűség, pénz stb.

Például a rendes tanári kinevezés 1900-as visszautasítása háttérben a hivatalos indoklás szerint a filozófus újságírói működése állt, mondván: ez a hivatás egyetemi tanárhoz méltatlan, így a két foglalkozás összeférhetetlen.¹⁹ Alexander Bernát pedig köztudottan a Budapesti Hirlap legismertebb újságíróinak egyike volt. Az összeférhetetlenség vádjára nem kisebb személy, mint maga Rákosi Jenő főszerkesztő cáfolt rá egy vezércikkében.²⁰ Ugyanakkor, ha csak ezen múlt volna kinevezése, Alexander akkor sem függeszthette volna fel újságírói tevékenységét, mivel 1892-től a lap belső munkatársának számított. De amellett, hogy rendes másodállásban volt, előbb a Színiakadémia magántanáráként, később a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának tagjaként és hivatalos színikritikusaként is feladatai közé tartozott, hogy időről időre színházi kritikákat írjon. A Kisfaludy-Társaság tagjaként ugyanígy alkotói kötelezettséggel tartozott, amelyhez a nevezett hírlap, magas példányszáma és konzervatív-nacionalista irányvonala miatt, kezdettől tökéletes platformot jelentett számára.

Az előmenetellel kapcsolatban Varga által a lábjegyzetben hivatkozott visszaemlékezés részlet – amint azt maga is kiemeli – az egyetemi magántanári állás elnyerése körüli antiszemita közhangulatra utal, és

19 Jelen ismeretek szerint ezt az indokot Pasteiner Gyula művelődéstörténész találta ki és terjesztette a bölcsészkar elé 1900-ban. A kari jegyzőkönyvben ugyanakkor csak annyi került rögzítésre, hogy a kinevezés jogosságának eldöntésére kiküldött bizottság tagjaként Beöthy Zsolttal és Medveczky Friggyessel szemben Pasteiner ellenvéleménnyel élt Alexander kinevezése ügyében. Ellenvéleményéhez Simonyi Zsigmond, Medveczky Frigyes és báró Eötvös Loránd szoltak hozzá (véltetően mindhárman Alexander mellett). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, 1899–1901. 8/a. 5. köt. 1900. február 8. III. rendes ülés.

20 Katedra és ujság. *Budapesti Hirlap* 1900/41. febr. 11., 1–2.

nem az 1895-ös vagy az 1904-es kinevezésekre.²¹ Persze baráti körben a professor biztosan kifejtette véleményét az ellene folyó antiszemita támadásokról, ám erről pillanatnyilag nem ismertek források.²² Egy 1926-ban adott interjújából kiderül, élete nagyobb részében annyira nem érdekelte az antiszemitizmus és a felekezeti kérdés, hogy legszűkebb baráti körben sem tudták megmondani egymásról, ki maradt meg zsidónak és kiből lett keresztény.²³

Mindenesetre érdekességként megemlíthető, hogy az újságokban először Benedek Elek jelentette ki nyíltan, hogy Alexander Bernát professzori kinevezése leszavazásának egyik oka nem más, mint zsidó származása. Mivel az Alexander-kutatás évtizedek óta dolgozik kizárólagosként e megállapítással, talán nem árt egészében felidézni szavait:

Beszéljünk magyarul: Alexander Bernátot leszavazzák, mivelhogy zsidó.²⁴ Igaz, hogy az ő írásaiból erős magyar lélek szól hozzám s bizonyára másokhoz is, de mit ér a magyar lélek, ha az zsidó ember porhüvelyében tartózkodik? Ha antiszemita az a keresztyén ember, ki őszintén megmondja a zsidóság hibáit, akkor bátor vagyok magamat bemutatni, mint antiszemitát; de viszont engedjék meg nekem, hogy lelkem mélyéből felháborodjak, ha látom, hogy durva, alávaló módon éreztetik a zsidóságot a magyar tudomány és irodalom oly előkelő munkásával, aminő Alexander Bernát. Ha meg merem mondani, hogy zsidó származású íróink és újságíróink egy része még mindig nem tud hevülni azokért az ideálokért, melyek a magyar ember keblét hevítik, viszont alávalóság volna tőlem meg nem látni azokat, kik nemzeti érzés dolgában túltesznek nem egy magyar fajtájú írón. Ha a magyar lelket, a magyar érzést veszem mértéknek, nemcsak a zsidó, de a keresztény írók közt is van jó egynehány, kiknek működése eleven bizonyosság, hogy csak azért írnak magyarul, mert más nyelven nem tudnak boldogulni.²⁵

- 21 A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy kezdetben maga Alexander sem akart a tanterembe sietni, miként a peregrinációban szabadsághoz szokott életerős ifjú eleinte nehezen birkózott meg a tanárság okozta kötöttségekkel is. Szabadidejében például rendszerint korcsolyázni tanult, hogy azután megtaníthassa rá menyasszonyát is. MTA KIK Kt. Ms 4110/1. Alexander Bernát levelei feleségének. Budapest, 1878. jan. 21. levél, vö. *Bánóczi-émlékkönyv*, 28.
- 22 Magáról a zsidókérdésről is keveset értekezett, jobbra csak 1910 után szólalt meg e témában.
- 23 Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. 2. kötet. Múlt és Jövő, Budapest, 1997, 330.
- 24 Kiemelések az eredetiben.
- 25 Benedek Elek: Alexander Bernát. *Nemzeti Iskola* 1900/7. febr. 17., 1–2.

Végezetül csak ismételni tudom magam. Varga Péter András könyvének Alexander Bernátról írt fejezete figyelemre méltó és fontos kutatások eredményét tartalmazza, amely véleményem szerint hosszú távon meghatározza majd a fiatal Alexander filozófiájáról alkotott ismereteinket.